

ПРОБЛЕМА ТРИВАЛОСТІ ЖИТТЯ У РОСІЙСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається висвітлення у російській публіцистиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. проблеми тривалості життя. Увага акцентується на чинниках подовження та скорочення життя, таких як спадковість, вплив зовнішнього середовища та спосіб життя.

Ключові слова: російська публіцистика, читацька аудиторія, тривалість життя, довголіття.

З середини ХІХ ст. у провідних країнах Європи та Америки прискорився процес модернізації, який призвів до завершення формування індустріального суспільства, серед характеристик якого, окрім основних, пов'язаних з соціально-економічним та суспільно-політичним розвитком, важливу роль відігравав загальний рівень добробуту населення. Це, безумовно, досить широке поняття, яке включає такі аспекти як купівельна спроможність пересічних громадян, ступінь комфортності їхнього житлового простору, повноцінність раціону харчування, умови праці, відпочинку, організації дозвілля, медичне обслуговування тощо. У цьому контексті, на наш погляд, дуже цікавим і показовим є питання доступності друкованої продукції, яка демонструвала успіхи суспільного розвитку і, водночас, була дієвим інструментом для підвищення рівня освіченості, формування широкої ерудиції, інформування широких кіл громадськості про всі новини тогочасного життя, в тому числі в галузі науки та культури повсякденності.

Для читаючої російської публіки у зазначений період пропонувався доволі великий перелік друкованих видань, в тому числі і періодичного характеру, орієнтований на всі верстви населення. На 1880 р. тільки періодичних видань виходило 608 найменувань, а на 1902 р. їх вже було зареєстровано біля 800 [39, с. 115, 131]. З огляду на запровадження загальної

обов'язкової безкоштовної освіти, технічного вдосконалення друкарської справи та розвитку системи комунікацій, друкована продукція у Російській імперії користувалася попитом, і її недорогі та різноманітні за тематикою зразки швидко знайшли своїх читачів і серед категорій населення з невисоким рівнем заробітку. Вивчення проблематики тогочасної публіцистики, яка стала своєрідним провідником між світом великої політики й високої науки та життєвим простором маленької людини, дозволяє зробити висновки, що найбільше цікавило і хвилювало звичайних громадян Російської імперії.

Запропонована стаття ставить за мету дослідити висвітлення у поширеній у другій половині XIX – на початку XX ст. на російських теренах публіцистичній продукції проблеми тривалості життя, яка завжди викликала надзвичайний інтерес і не втратила актуальності по сьогодні. Вона набула нових акцентів у зв'язку зі змінами, які відбувалися внаслідок модернізаційних процесів, і стала яскравим віддзеркаленням страхів та бажань людини, яка впевнено крокувала з XIX у XX ст.

Проблема тривалості життя не була байдужа жодному члену тогочасного суспільства, вона не знала обмежень щодо віку, статі, професії чи соціального та матеріального статусу. Старість лякала втратою здоров'я, економічної свободи, радості життя і любові. Жінки переймалися згасанням вроди і привабливості, втратою уваги та любові оточуючих. Впливові чоловіки боялися бути позбавленими своїх звичних задоволень: суспільного впливу, жіночої ніжності, цікавих подорожей, дорогих наїдків та напоїв. А для простої людини, пролетарія, який звик здобувати собі шматок хліба важкою працею, старість означала, перш за все, втрату фізичної та розумової сили, тобто працездатності. У бідних родинах часто траплялись випадки, коли близькі, не в змозі прогодувати непрацюючих старих, змушені були віддавати їх до різного роду соціальних закладів, позбавляючи домашнього затишку та сімейного піклування. Цією ідеєю були просякнуті відповідні публікації, які наводили приклади вітчизняної та зарубіжної практики по

догляду за старими, аналізували сумну статистику, змальовували умови проживання у соціальних закладах. Російський читач, який бачив навколо себе багато смутку й горя серед людей похилого віку, переконувався, гортаючи сторінки газет, журналів і т. п., що ця проблема має тенденцію світового масштабу і навіть провідні європейські країни її не уникнули. Так, у найбільш успішній країні світу – Великобританії, у її блискучій столиці – Лондоні – зі 100 жителів 20 закінчували своє життя у «роботних домах» [21], про життя в яких російські передплатники популярних журналів були непогано обізнані [14; 36].

Перш за все, російського читача цікавило питання: які чинники впливають на тривалість життя і які з них скорочують, а які подовжують відпущені Богом роки земного існування? Обговорюючи це питання, автори нарисів, статей та оглядів доходили одностайного висновку, що тривалість життя людини залежала від трьох основних факторів: 1) спадковості; 2) зовнішніх впливів; 3) способу життя. На їхню думку, тільки перший фактор був невіддільний людині, інші два напряму залежали від кожного зокрема і від державної політики взагалі.

Спробуємо розглянути, що російська публіцистика розуміла під поняттям зовнішніх впливів. По-перше, велика увага приділялась важким хворобам, переважно інфекційним, на які масово хворіло людство у XIX – на початку XX ст. і яких тогочасна наука знала вже близько «500 бактерійних рас» [22, с. 303]: дифтерія, чума, холера, туберкульоз, правець, тиф, скарлатина і т. д. До певного часу вони були невиліковними і часто-густо призводили до епідемій та пандемій, забираючи передчасно життя величезної кількості людей. Публікації песимістичного характеру, в яких ставилась під сумнів перспективи наукового вивчення збудників хвороб та можливості тогочасної медицини впоратись із викликами природи, значно поступались за кількістю життєстверджуючим матеріалам, де сповіщалося про перемоги біологів, лікарів, гігієністів у нелегкій битві з небезпечними бацилами, паличками, мікробами, які були причиною страждань та смертей. Попри

попередження, що «навкруги розгортаються такі обрії, де все ще темне і нез'ясоване» [5, с. 103], частіше лунали обнадійливі новини про те, що сучасна медицина йде «шляхом раціональної боротьби із заразними хворобами за допомогою специфічних сироваток» [22, с. 294] і має безпрецедентні досягнення. Це цілком зрозуміло, бо неписаним правилом для висвітлення подібних тем була теза на кшталт: «Гігієна... повинна піклуватися про те, щоб у суспільстві не поширювалися страхи зарази і не збільшувалась і без цього вже загальна для всіх нервозність» [54, с. 747].

Російський читач, уважно переглядаючи медичні новини, дізнавався про відкриття протидифтерійної сироватки нобелівським лауреатом «в галузі новітньої медицини» професором Берінгом [22], про розробку щеплень проти собачого сказу, сибірської виразки та інших захворювань Пастера [10, с. XIII], про дослідження збудника туберкульозу Коха [24, с. 22; 43], про непересічну долю видатного Петтенкофера [23], про успішну боротьбу з менінгітом [17; 28] тощо. Це давало надію, що життя триватиме, що підступна хвороба, яка раніше одразу ставала вироком, обійде дім, родину, людину, а якщо навіть вразить, то могутня медицина врятує і подарує ще багато щасливих років.

Також публіцистичні видання радили для збереження здоров'я та подовження життя звертати особливу увагу на низку захворювань, які найчастіше не мають негайних фатальних наслідків для організму і вражають усіх, іноді неодноразово. До них усі звикли і легковажать наслідки. Так, необхідно піклуватися про носову порожнину, стерегтися банальних та звичних для усіх застуди та нежитю [22, с. 308; 28; 55], які непомітно забирають сили, крадучи дорогоцінні роки. Поради також стосувались і ротової порожнини та зубів [12], захворювання яких призводило до безсоння, мігрені, знервованості та поступового виснаження. Дуже частими були ураження органів різноманітними запаленнями, природу яких непогано вивчили на той час у Німеччині, про що звітували хірурги на Берлінському конгресі у квітні 1905 р. [30].

У популярній серед населення Російської імперії періодиці містилась інформація медичного характеру про гігієну повсякденного життя, яка роз'яснювала, як впливають на здоров'я звичні заняття. Наприклад, знаходимо міркування про шкоду гри на музичних інструментах, особливо для малолітніх: на фортепіано (порушує правильність травлення та кровообігу, призводить до малокров'я, нервозності, викривлення хребта, спотворення пальців внаслідок «жахливих розтягувань рук») [32], на духових інструментах (може викликати захворювання дихальних шляхів, запаморочення, головні болі і т. п.) [31]; про негативний вплив регулярних занять співом (веде до втрати голосу та хворобливого послаблення голосових зв'язок) [32, с. 190]; їзди на велосипеді (випадкові травми внаслідок падіння, струс або подразнення спинного мозку, легеневі кровотечі, гіпертрофія серця, ревматичні та катаральні страждання, ураження передміхурової залози та сечового міхуру, уретрит, викривлення хребта тощо) [46]; подорожей залізничним транспортом, кораблями по воді (морська хвороба, втома очних м'язів, запаморочення, порушення роботи кишково-травного тракту, перевтома всього організму, безсоння, застуда, загострення хронічних захворювань) [2] і т. п.

Віддзеркалений на сторінках російської публіцистики і пошук нових методів лікування, іноді кумедних, іноді абсурдних, іноді таких, які здавалися нереальними на межі століть, а зараз знайшли підтвердження у сучасній науці. Наприклад, для лікування й профілактики гінекологічних захворювань, підготовки до успішних пологів американка Кеті Фільд радила східний танок животу [52], а один лікар з Бристолу пропонував лікувати сухоти та інші легеневі захворювання порошком з подрібнених золотаво-зелених метеликів, поширених у Флориді [34, с. 466–467]. Іноді читачі знаходили інформацію про нетрадиційні методи лікування, такі як «християнська медицина», яка впливала на хворобу виключно молитвою, або гіпноз [35, с. 157].

Велика увага приділялась також і питанню захворювань нервового характеру, на які з середини ХІХ і до початку ХХ ст. страждало все більше людей, що викликало занепокоєння медиків. Була помічена не тільки вражаюча динаміка нервових захворювань, але й суттєва зміна контингенту хворих. До лікарів зверталися з випадками хвороби дітей, молодих, старих, жінок і чоловіків, людей різних соціальних прошарків: «...світська дама, яка скаржиться на страх смерті та загальну розбитість під час бурхливого сезону, балів та виїздів та просить пробачення в лікаря, що їй нема коли з ним довго говорити, тому що треба переодягнутись до обіду; гімназист, який під час підготовки до іспиту на атестат зрілості, на свій жах, бачить, що він абсолютно не розуміє того, що щойно прочитав у підручнику; вчитель, якого мучить серцебиття та безсоння – всі ці люди страждають від нервів, від нервозності, але кожний по-своєму» [45, с. 42].

Симптоми були майже однаковими: втрата апетиту, мігрень, безсоння, почуття тривоги, «неправильне ставлення свідомості до численних життєвих вражень, підвищена роздратованість, надмірна суб'єктивна реакція на зовнішні сприйняття, падіння або іноді абсолютне зникнення почуття життєрадісності, виникнення стійкого почуття туги та відраза до життя» [45, с. 45]. Намагаючись розібратись у причинах такої недуги, читачі знаходили картинки свого життя, усвідомлюючи небезпеку сучасних їм реалій. Отже коріння зазначеної проблеми крилося у таких проявах функціонування індустріального суспільства:

1. «Безперервне змагання, суперництво, яке вимагало постійної напруги і призводило до вельми частих розчарувань».

2. «У вигляді відпочинку від трудового дня та втіхи від невдач боротьби за існування населенню пропонуються у великій кількості галасливі, бурхливі розваги, які затягуються до пізньої ночі та віднімають значну частину часу, відведеного для щоденного спокою – нічного сну».

3. «Вулицями наших Вавилонів з ранку до вечора в усі кінці мчать електричні трамваї, автомобілі, екіпажі, всі ці знаряддя швидкого

пересування загрожують результатом небезпечного зіткнення та наповнюють повітря попереджувальними сигналами, що надають вуличному життю характеру постійної тривоги» [45, с. 42].

Але особливо показовим для початку ХХ ст. був той факт, що нервові захворювання вражали людей не тільки інтелектуальної, творчої праці, але й представників робітничого класу. Основну причину таких змін вбачали у ненормальних умовах праці на тогочасних промислових виробництвах, коли робітникам доводилось багато годин гарувати «у запиленій та задушливій атмосфері, серед шуму та грохоту машин», а потім повертатися до безвиході буденних проблем: «Втомлені та отупілі від цілого дня одноманітної та нецікавої роботи, робітники йдуть додому і потрапляють до ще більш важкої, суворої обстановки. Темне, брудне приміщення, діти, що плачуть, хвора дружина – ось звичайна атмосфера, яка сповнює дім людини, приреченої на важке і складне життя. Заробітку не вистачає, щоб взути, вдягти та прогодувати усю родину... Вічне недоїдання, занепокоєння, турботи підривають здоров'я робітника і руйнує його нервову систему. Щоб здобути більше грошей, йому доводиться брати ще понаднормові роботи на стороні або ж на своїй фабриці. До недоїдання приєднується недосипання та загальна перевтома, яка позначається згубно на працездатності та призводить, врешті-решт, до неврастенії, якщо не закінчується сухотами або невиліковним малокров'ям» [27, с. 620–621]. Із захворюванням на неврастенію щільно пов'язували і проблему суїциду, яка стала актуальною на межі століть.

Багато публіцистичних праць у Російській імперії були присвячені ще одному з небезпечних захворювань, поширеному серед різних категорій населення, – алкоголізму, який вважався прямим наслідком перебування у нервовому середовищі, де доводилося боротися за місце під сонцем абсолютно усім, хто жив за доби формування індустріального суспільства. Від алкогольної залежності передчасно гинули прості й відомі, співвітчизники й жителі успішних європейських держав, про що міг дізнатись російський читач [36, с. 155]. Він знайомився з зарубіжним

досвідом боротьби проти зловживання алкоголем, коли суспільство і держава, об'єднавшись, рятували життя своїх громадян. Так, у Норвегії були запроваджені відповідні закони, які регламентували продаж алкогольних напоїв, наділяли додатковими повноваженнями поліцію, надавали державної підтримки товариствам тверезості [4]. Подібним чином намагались завадити поширенню алкоголізму в Англії [15]. Пошуки причин масового алкоголізму і шляхів вирішення проблеми у Російській імперії дали цілу низку друкованої продукції, орієнтованої на широкі кола читаючої публіки: дослідження витоків алкоголізму, роль церкви і суспільства у боротьбі з недугою, значення виховання підростаючого покоління для профілактики пияцтва тощо [8; 9; 18; 26; 33; 37; 38; 40; 44]. Так само ставилися і до впливу тютюнопаління та зловживання наркотичними речовинами на скорочення тривалості життя людини. Цікаво, що подібні зловживання пересічні громадяни воліли вважати проявом неправильного способу життя, згубної звички, в той час як медицина наполегливо переконувала їх у небезпеці виникнення стійкої залежності, яка перетворювалась на хворобу, іноді невиліковну [40; 42; 51].

Окрім шкідливих мікроорганізмів та речовин, які потрапляли до організму з оточуючого середовища, до зовнішніх впливів на тривалість життя відносили також облаштування житлового простору. У російських публіцистичних виданнях першочергове значення надавалось умовам проживання, тобто санітарному стану населених пунктів та житлових приміщень. Часто аналіз безпечності та комфортності житлового простору робили лікарі-гігієністи. Якщо стисло схарактеризувати умови, які вважали бажаними та необхідними для кожної звичайної людини, що прагне зберегти здоров'я, можна почати з тогочасного міста. Саме місто розглядалось як сам по собі шкідливий фактор впливу на людину [25, с. 66; 35, с. 159].

Суспільство прагнуло до санітарного благоустрою, головними засадами якого були «чистота та охайність, хороше облаштування стоків, по можливості сучасне видалення нечистот» [22, с. 290]. Це мало звести до

мінімуму інфекційні захворювання. Також для нормального життя вважався неприйнятним шум індустріального міста, з його транспортом та вигуками вуличних торговців для рекламування преси, зелені та інших товарів. Російський читач дізнавався про американський досвід боротьби з вуличним шумом, а саме про створення у Нью-Йорку спеціального товариства, виокремлення зон спокою навколо навчальних закладів та лікарень, про заборону на законодавчому рівні надто гучних сигналів у порту, а також позбавлення шоферів автомобілів та візників права сурмити або бити батогами коней, порушуючи тишу. Звістки з Німеччини давали уявлення про боротьбу з грою на фортепіано та гавкотом собак у житлових кварталах [3].

Найбільш складною постає на сторінках журнальних статей проблема облаштування житлових умов робітничого класу. Неспроможність забезпечити свої родини на скромну заробітну платню необхідними зручностями відповідно до тогочасних санітарних норм призводила до нервових зривів, депресій, алкоголізму: «Непригодна обстановка нашого життя штовхає нас до алкоголізму... Погані житлові умови трудівників у містах – одна з причин розвитку алкоголізму в нас. Змучений робітник повертається з фабрики додому, але вдома сирість, галас, шум, крізь тонкі перетинки все чути, що робиться в сусідів, йому потрібний відпочинок, проте цього відпочинку він не може знайти, і він мимоволі повинен бігти з цього пекла, бігти до трактиру...» [33, с. 8].

Доктор Драйсдель з Лондону провів дослідження смертності серед заможних і бідних та дійшов висновку, що контингент передчасно померлих більше серед останніх. Так, у Франції у віці від 40 до 45 років на рік на тисячу жителів у заможних кварталах припадало 8,3 випадки, а у бідних – 18,7, тобто смертність серед заможних була вдвічі менша, ніж серед нужденних. Аналогічні підрахунки проводив доктор Освель серед 48 тис. англійських та німецьких дітей. Він встановив, що смертність дітей на першому році життя у заможних британських родинах складає 80,45 випадків на тисячу, тоді як ця цифра в середньому по інших класах – 150 випадків. У

Берліні ж смертність дітей у родинях робітників – 500 чол. на тисячу. Іншими словами, гинула половина народжених дітей [49]. Вчені були переконані, що турбота про нижчі класи значною мірою зменшить смертність. На підтвердження цієї тези французький дослідник Е. Реклю наводив приклад Англії. У “місті-саду” (garden cities) Бурневіллі (експериментальне місто з покращеними умовами проживання), завдяки «турботливості патронів» у 1902 р. з 5, 5 тис. мешканців померло тільки 3 чол., у той час як у Бірмінгемі – 65 чол. [41, с. 345–346].

І, нарешті, визначальним для подовження тривалості життя людини фактором тогочасна наука, а відповідно і суспільна думка, вважали спосіб життя: «Поміркований спосіб життя слугує найбільш надійною гарантією здоров'я. Переїдання, недоїдання, недосипання, фізичне перевантаження, розумове перенапруження, моральні потрясіння – все це призводить до порушення харчування клітин організму і, відповідно, викликає захворювання» [22, с. 298]. Звертаючись до друкованого слова, російський читач шукав відповіді на питання: як слід жити і доглядати себе?

Рецепти довголіття або наукові «елексіри молодості», які подавали російські публіцистичні видання, доволі прості та дієві. Це, по-перше, здорове, збалансоване, з багатим раціоном, без надмірностей і зловживань харчування [1; 48; 53]. Висувались припущення про шкоду та користь деяких продуктів, наприклад, солі [7], цукру [47], кави [19], хліба з висівками [6], тощо. Великої популярності набував вегітаринський рух, який передбачав відмову від вживання в їжу білків тваринного походження [11; 13].

По-друге, великого значення надавали рухливому, активному способу життя, заняттям спортом, регулярному якісному відпочинку, розумному обсягу фізичної праці: «Щоб володіти усією часткою здоров'я, яке доступне людині, вона повинна, наскільки вистачить її сили і скільки необхідно для її прогонування, рубати дрова, косити, копати, будувати, ходити... Після важкої праці смачніша їжа, міцніше сон, бадьоріше дух, сильніша та чіткіша робота думки, яскравіші та сильніші враження...» [20, с. 49–50]. Дуже

корисним вважалося перебування на сонці: «Сонце має прямий вплив на тривалість життя. Адже насправді, помічено, що в сонячних країнах частіші випадки довголіття, ніж в інших місцях. Так у Швейцарії. У Тессині, наприклад, статистично встановлений зв'язок між барометром та старістю пересічних жителів. Те ж саме спостерігається у передмістях Лугано, де на рік буває 331 сонячний день... У Тессині кількість сторічних старих більше, ніж будь-де. На населення у 150 000 душ у 1904 р. припадало 6,5 тис. сімдесятирічних старих та 1,5 тис. вісімдесятирічних. Сонце – найкращий лікар гігієни» [50].

На початку ХХ ст. німецький вчений доктор Герман Вебер опублікував книгу “Шляхи до подовження життя”, де ділився власним досвідом довголіття і розумової активності. У віці 83 років він залишався рухливим і бадьорим. Він щороку подорожував, ходив у гори, їздив верхи на конях та верблюдах. Він вважав, що старі люди “засинають” свій розум. Тільки напружена розумова праця рятує старих від маразму. Вебер радив вставати і лягати рано, працювати вдень, а не на ніч, вдень не спати взагалі, доглядати шкіру, щодня приймати повітряні та водні ванни [29].

У 1905 р. англієць доктор Джеймс Сауайер прочитав у Бірмінгемі лекцію “Як дожити до 100 років”, у якій дав детальний рецепт довголіття: “Проводити у ліжку вісім годин. Спати на правому боці. Усю ніч тримати жалюзі у спальній кімнаті відкритими. Перед дверима спальні розмістити ширму (для запобігання різкому вітру). Не притуляти постіль до стіни. Кожного ранку приймати ванну (в жодному разі не душ) у відповідності із температурою тіла. Снідати вранці якомога раніше. М'ясо вживати у невеликій кількості і тільки добре просмажене. Не пити молока (дорослим, звичайно). Вживати багато жиру (жир годує клітини, а останні знищують зародків хвороб). Уникати будь-яких наркотичних речовин (руйнують живі клітини). Цілий день знаходитися в русі на свіжому повітрі. Не тримати у жилих кімнатах жодних тварин. Якщо можливо, жити в селі. Пити тільки воду. Уникати сирості. Урізноманітнювати заняття і час від часу

влаштувати перерви для відпочинку. Обмежувати свої бажання, своє честолюбство і панувати над характером” [56].

Успіхи економічного розвитку, науки, перехід європейських держав до політики соціал-реформізму, поширення серед населення друкованої продукції, де популяризувались досягнення лікарів-гігієністів, – все це позитивно вплинуло на довголіття та якість життя пересічної людини. На початок ХХ ст. середня тривалість життя коливалась від 35 до 50 років, а представники заможних верств мали усі шанси дожити до 100 років [16].

Джерела і література

1. Бекетов А. Питание человека в настоящем и будущем / А. Бекетов // Вестник Европы. – 1878. – Кн. 8. Август. – С. 566–605.
2. Болезни, вызываемые путешествиями // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 9. Сентябрь. – С. 679–694.
3. Борьба против шума // Новое слово. – 1909. – № 7. – С. 149.
4. Борьба с пьянством в Норвегии // Ежемесячные литературные приложения Нивы. – 1894. – № 10. – С. 380–381.
5. Вересаев В. Записки врача / В. Вересаев // Мир Божий. – 1901. – № 3. Март. – С. 103–133.
6. Волкова М. Беседы о здоровьи. Для народа / М. Волкова, В. Вольфсон. – СПб. : Издание Губинского, 1899. – 174 с.
7. Вред от соли // Новое слово. – 1909. – № 11. – С. 148.
8. Григорьев Н. И. Алкоголизм и преступления в г. С.-Петербурге : По материалам С.-Петербургских городских больниц и Архива С.-Петербургского окружного суда / Н. И. Григорьев. – СПб, 1900. – 245 с.
9. Григорьев Н. И. Русские общества трезвости, их организация и деятельность в 1892-93 г. / Н. И. Григорьев. – Санкт-Петербург: СПб., 1894. – 17 с.

10. Девятнадцатый век. Обзор науки, техники и политических событий / Под общ. ред. М. М. Филиппова. – СПб.: Издание П. П. Сойкина, 1901. – 425 + XIX с. + 300 портретов выдающихся ученых, литераторов, художников, композиторов и государственных деятелей.
11. Естественная жизнь и вегетарианство. Первый альманах Московского Вегетарианского Общества / Под ред. П. И. Бирюкова и Н. Н. Гусева. – М.: Тип. «Красного календаря», 1913. – 193 с.
12. Из области гигиены // Новое слово. – 1909. – № 8. – С. 148.
13. Источники жизненной силы // Новое слово. – 1909. – № 6. – С. 146–147.
14. К рисункам // Нива. – 1901. – № 7. – С. 136–137.
15. Кабатчики и питейное дело в Англии // Ежедневное Новое время. – 1880. – Т. VIII. – С. 704.
16. Кинелев В. Г. Образование, воспитание, культура в истории цивилизации / В. Г. Кинелев, В. Б. Миронов. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2000. – 519 с.
17. Контрактура затылка // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 6. Июль. – С. 295–302.
18. Коровин А. Последствия алкоголизма и общественная борьба с ним / А. Коровин. – М.: Изд. Т-ва Кушнеревъ, 1896. – 62 с.
19. Кофе // Живописное Обозрение. – Т. 1 (1835–1836). – С. 315–317.
20. Лебрен В. Труд. Его нравственное, воспитательное, общественное и религиозное значение // Естественная жизнь и вегетарианство. Первый альманах Московского Вегетарианского Общества / Под ред. П. И. Бирюкова и Н. Н. Гусева. – М.: Тип. «Красного календаря», 1913. – С. 31–65.
21. Лондон // Новое слово. – 1909. – № 8. – С. 147.
22. Лядов Е. Невосприимчивость к болезням / Е. Лядов // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1902. – № 5. Май. – С. 294–326.
23. Макс фон-Петтенкофер // Мир Божий. – 1901. – № 3. – С. 38–40.

24. Мечников И. И. Мученники науки / И. И. Мечников // Новое слово. – 1909. – № 7. – С. 20–23.
25. Надеждина В. Гибель мира и искусственный хлеб // Новое слово. – 1909. – № 8. – С. 64–71.
26. Невзоров Н. Борьба школы с пьянством / Н. Невзоров. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1900. – 30 с.
27. Неврастения у рабочих // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 8. Август. – С. 619–622.
28. Новые данные об эпидемическом cerebro-спинальном менингите // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 9. Сентябрь. – С. 135–137.
29. Новые книги // Новое слово. – 1909. – № 10. – С. 154.
30. Новые победы медицины // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 7. Июль. – С. 470–472.
31. О вреде для здоровья малолетних обучения их игре на духовых инструментах // Ежемесячные литературные приложения Нивы. – 1894. – № 1. – С. 191–192.
32. Об игре на фортепиано и пении с гигиенической точки зрения // Ежемесячные литературные приложения Нивы. – 1894. – № 2. – С. 189–190.
33. Озеров И. О борьбе с пьянством / И. Озеров // Новое слово. – 1909. – № 5. – С. 6–9.
34. Оригинальные питомцы // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 7. Июль. – С. 466–468.
35. Пестрядь. Мелкие заметки и известия художественные, литературные, драматические, музыкальные и исторические // Новое слово. – 1909. – № 7. – С. 155–159.
36. Пестрядь. Мелкие заметки и известия художественные, литературные, драматические, музыкальные и исторические // Новое слово. – 1909. – № 11. – С. 155–159.

37. Познышев С. В. Алкоголизм, как фактор преступности / С. В. Познышев. – М.: Печатня А. Снегиревой, 1915. – 74 с.
38. Поляков П. И. Православное духовенство в борьбе с народным пьянством: (Доклад комиссии по вопросу об алкоголизме) / П. И. Поляков. – СПб.: Тип. П. П. Сойкина, 1900. – 22 с.
39. Попов П. И. В Америке. Очерки Американской жизни, по личным наблюдениям автора, прожившего в Америке безвыездно двадцать три года (1872–1885) / П. И. Попов. – СПб.: Книгоиздательство О. К. Поповой, 1906. – 324 с.
40. Прейс Н. П. Вред от употребления табака и вина для здоровья / Н. П. Прейс. – Харьков: Тип. Губернского правления, 1892. – 70 с.
41. Реклю Э. Человек и Земля. В 6 т. – СПб: Издание Брокгауз-Ефрон, 1909. – Т. 6. Современная история / Пер. с фр. В. Д. Зеленского. – 562 с.
42. Реньяр П. Умственные эпидемии. Демонизм, истерия, гипнотизм, морфинomanия и мания величия. Историко-психиатрические очерки д-ра Поля Реньяра, профессора общей физиологии / П. Реньяр. – СПб.: Издание Ф. Павленкова, 1889. – (6), IV, 288, 47 с илл. с.
43. Роберт Кох о своих научных исследованиях в Южной Африке // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1904. – № 9. Сентябрь. – С. 147–148.
44. Рождественский А. В. Что сделало духовенство для борьбы с народным пьянством / А. В. Рождественский. – СПб: Тип. П. П. Сойкина, 1900. – 40 с.
45. Розенбах П. Я. О причинах современной нервозности и самоубийствах / П. Я. Розенбах // Новое слово. – 1909. – № 11. – С. 41–47.
46. Ряд болезней от езды на велосипеде // Ежемесячные литературные приложения Нивы. – 1894. – № 2. – С. 190.
47. Сахар, как пищевой продукт // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 9. Сентябрь. – С. 147–148.

- 48.Святловский В. Вопросы питания / В. Святловский // Вестник Европы. – 1893. – Т. V. – С. 455–485.
- 49.Смертность в среде богатых и бедных // Ежедневное Новое время. – 1880. – Т. VIII. – С. 697–698.
- 50.Солнце и долговечность // Новое слово. – 1909. – № 7. – С. 148.
- 51.Табачный дым // Новое слово. – 1909. – № 7. – С. 149.
- 52.Танец на животе, как целебное средство // Вестник иностранной литературы. – 1894. – Март. – С. 245–246.
- 53.Теодоров И. Недоедание, переедание и пост / И. Теодоров // Естественная жизнь и вегетарианство. Первый альманах Московского Вегетарианского Общества / Под ред. П. И. Бирюкова и Н. Н. Гусева. – М.: Тип. «Красного календаря», 1913. – С. 95–116.
- 54.Утешительные вести из сферы бактериологии // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1902. – № 5. Май. – С. 747–748.
- 55.Хауг. Уход за носовой полостью / Хауг // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 4. Апрель. – С. 679–694.
- 56.Як дожити до 100 років? // Ежемесячные литературные и популярно-научные приложения Нивы. – 1905. – № 1. – С. 176–177.

Павленко Людмила

ПРОБЛЕМА ТРИВАЛОСТІ ЖИТТЯ У РОСІЙСЬКІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті розглядається проблема висвітлення питання про тривалість життя та шляхи його подовження у російській публіцистиці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Увага акцентується на розумінні тогочасною наукою та пересічними читачами популярних видань факторів,

які впливають на довголіття, а саме: спадковість, зовнішні впливи, спосіб життя. Під зовнішніми впливами розуміли, перш за все, захворювання, поширені серед населення у другій половині XIX – на початку XX ст. Це інфекційні захворювання, а також ураження різних органів людського організму внаслідок звичних занять музикою, спортом, важкою фізичною працею й т. п. та нервової системи (неврастенія, істерія, алкоголізм, наркоманія). У статті аналізується вплив зазначених захворювань на тривалість та якість життя, успіхи науки по вивченню збудників та причин хвороб, їхнього лікування та профілактики.

Також розкривається значення такого зовнішнього чинника як житлові умови, визначається, які особливості облаштування міст та житлових приміщень російська публіцистика відносила до шкідливих та корисних факторів, чим характеризувались умови проживання робітничого класу. Значну роль відігравали наслідки процесу модернізації та розвитку індустріального суспільства.

Дана наукова розвідка містить інформацію про те, як тлумачили поняття «правильний або здоровий спосіб життя» у другій половині XIX – на початку XX ст. на сторінках російських публіцистичних видань, які поради, рецепти довголіття вважалися дієвими та науково доведеними. У статті наводяться приклади лікарів-гігієністів, які дожили до поважного віку, дотримуючись чіткого розкладу дня, специфічних дієт та життєвих принципів та давали рекомендації російській читацькій аудиторії.